

הסוגיא הראשונה – זוג זוג ושניים שניים (צה ע"א₄₂-צו ע"א₁₂)

משנה

המוציא תפלין – מכניס זוג זוג.
 רבן גמליאל אומ': שנים שנים.
 במה דברים אמורים? בישנות. אבל בחדשות – פטור.
 מצאן צבתין או כריכות – מחשיך עליהן ומביאן.
 ובסכנה – מכסן והולך לו.
 ר' שמעון אומ': גותן אדם חבית לחברו, וחברו לחברו, אפילו חוץ לתחום.
 אמרו לו: לא תהלך זו יותר מרגלי בעליה.

תלמוד

(א) המוציא תפלין וכו';

[1] לימא: תנן, סתמא דלא כר' מאיר,
 דאי ר' מאיר, האמ': לובש כל מה שהוא יכול ללבוש ועוטף כל מה שהוא יכול להתעטף,
 דתנן: ולשם הוא מוציא כל כלי תשמישו ולובש כל מה שהוא
 יכול ללבוש ועוטף כל מה שהוא יכול להתעטף!

5

[2] וההיא סתמא, ממאי דר' מאיר היא?
 מדקתני עלה: לובש ומוציא ופושט, וחוזר ולובש ומוציא ופושט
 אפילו כל היום כולו, דברי ר' מאיר.

[3] אמ' רבא: אפילו תימא ר' מאיר,
 הכא דרך מלבושו בחול שרו רבנן והכא דרך מלבושו בחול שרו רבנן.
 הכא, דבחול כמה דבעי לביש, לענין הצלה נמי שרו רבנן;
 הכא, דבחול נמי זוג אחד אין, טפי לא – לא שרו רבנן.

10

(ב) רבן גמליאל אומ': שנים שנים;

[1] מאי קסבר? אי קסבר: שבת זמן תפלין הוא, שנים שנים מי שרו?
 ואי קסבר: שבת לאו זמן של תפלין הוא, ומשום הצלה שרו רבנן דרך מלבושו,
 אפי' טובא נמי!

15

לעולם קסבר: שבת לאו זמן תפלין, וכי שרו ליה, לענין הצלה דרך מלבוש במקום תפלין.

אי הכי, זוג אחד – אין; טפי – לא!

[2] אמ' ר' שמואל בר רב יצחק: מקום יש בראש להניח בו שתי תפלין.

[3] הא תינח דראש, דיד מאי איכא למימר? 20

כדרב הונא, דאמ' רב הונא: פעמים שאדם בא מן השדה וחבילתו על ראשו, מסלקן מראשו וקושרן בזרועו במקום תפלין.

אימר דאמ' רב הונא, שלא ינהג בהן מנהג בזיון, מקום ראוי מי אמ'?

[4] אלא כדאמ' שמואל בר רב יצחק: מקום יש בראש שראוי להניח בו שתי תפלין, הכא נמי, מקום יש ביד שראוי להניח בו שני תפלין, דתנא דבי מנשה: על ירך – זה קבורת; בין עיניך – זה קדקד. היכא? אמרי דבי ר' ינאי: מקום שמוחו של תינוק רופס. 25

(ג) לימא בדר' שמואל בר רב יצחק קמיפלגי,

[1] דתנא קמא לית דר' שמואל בר רב יצחק, ואידך תנא סבר לה להא דשמואל בר רב יצחק!

[2] לא, דכולי עלמא אית להו להא דרב שמואל, 30

<א> והכא בשבת זמן תפלין קמיפלגי.

מר סבר: שבת זמן תפלין, ומר סבר: שבת לאו זמן תפלין.

<ב> ואיבעית אימא: דכולי עלמא שבת זמן תפלין הוא,

והכא במצות צריכות כונה קמיפלגי.

מר סבר: מצות צריכות כוונה, ומר סבר: לא בעי כוונה. 35

<ג> ואיבעית אימא: דכולי עלמא לצאת לא בעי כוונה,

והכא, בלעבור משום בל תוסף בעי כוונה קא מיפלגי.

מר סבר: לעבור משום בל תוסף בעי כוונה, ומר סבר: לא בעי כוונה.

<ד> ואיבעית אימא, אי סבירא לן: שבת זמן תפלין,

לא לעבור בעי כוונה ולא לצאת בעי כוונה!

אלא דכולי עלמא שבת לאו זמן תפלין הוא,

והכא בלעבור שלא בזמן קימפלגי.

מר סבר: בעי כוונה, ומר סבר: לא בעי כוונה. 40

[3] אי הכי, לר' מאיר חד זוג נמי לא! ועוד, הישן בשמיני בסוכה ילקה!

אלא מחוורתא כדשנין מעיקרא! 45

חילופי הנוסחאות

[2] **לימא תנן סתמא** בענף מד פותחת הסוגיא בדיוק: "זוג אחד – אין; טפי – לא", ונראה שנוסח ענף זה משקף הוספה על משקל התשובה להלן: "הכא, דבחול נמי, זוג אחד – אין; טפי – לא". [10-12] **הכא... והכא** בכ"י אוקספורד, לכל אורך הסוגיא: "הכא... והכא", לעומת יתר עדי הנוסח: "התם... והכא", המשקפים עיבוד ופרשנות. [12] **טפי לא** בכ"י וטיקן ובדפוס ראשון נמצא, על משקל השורה הקודמת: "לענין הצלה נמי זוג אחד אין טפי לא". [14] **שנים שנים מי שרו** בשאר עדי הנוסח: "זוג אחד אין טפי לא". [32-43] **מר סבר... ומר סבר** בענף מד מפורשים שמות התנאים (תנא קמא ורבן גמליאל) ואילו בענף או (וכן ברשב"א, בריטב"א וברי"ד [בספר המכריע, ערך עה, עמ' תפח]. וראו דקדוקי סופרים [קפו ע"א, אות ק]) ללא ציון שמותיהם. נראה שענף או משקף את הנוסח המקורי ואילו ענף מד משקף עיבוד ופרשנות, וראו להלן בגוף הפירוש. [40] **לא לעבור בעי כוונה ולא לצאת בעי כוונה** בכ"י מיינכן הנוסח הפוך: "לא לצאת בעי כוונה ולא לעבור משום בל תוסיף", ומובן שאין לכך משמעות מיוחדת. [41] **אלא דכולי עלמא שבת לאו זמן תפלין הוא** החל בדפוס ונציה (עיינו דקדוקי סופרים [קפו ע"ב, אות ת]) נשלו מילים אלו (בדפוס ראשון איתא כאן: "אלא שבת לאו זמן תפלין"). ייתכן ששיבוש זה נוצר בעטיו של סיכום ההצעה הקודמת, שסרבל מאוד את נוסח ההצעה הנוכחית. ייתכן שכ"י וטיקן מייצג ניסיון למנוע אי הבנה באמצעות הצגת ההצעה באופן ישיר: "ואיבעית אימא דכולי עלמא שבת לאו זמן תפלין ולא לעבור בעי כוונה ולא לצאת בעי כוונה והכא...".

מסורת התלמוד

[1] **המוציא תפלין שבת סב ע"א**. [4] **ולשם הוא מוציא משנה שבת טז ד**. [7] **לובש ומוציא שבת קכ ע"א**. [19] **אמי ר' שמואל בר רב יצחק עבודה זרה מד ע"א**. **מקום יש בראש ירושלמי עירובין י א**, כו ע"א. [21] **פעמים שאדם בא מן השדה ברכות ד ע"ב**; **סוכה יב ע"א**; **ביצה יח ע"ב**. [21] **על ראשו זבחים צט ע"א**; **אלפא ביתא דבן-סירא**, אות יר"ד (אייזנשטיין, אוצר המדרשים, עמ' 39). [21-22] **וחבילתו על ראשו...** **במקום תפלין בבא מציעא קה ע"ב**. [26] **דתנא דבי מנשה מנחות לו ע"א**; **ערכין יט ע"ב**. **על ירך זה קבורת בין עינך זה קדקד ראו מכילתא דר' ישמעאל**, מסכתא דפסחא יז (עמ' 66-67); **מכילתא דרשב"י יג ט (עמ' 41)**; **ספרי דברים לה (עמ' 64)**; **מנחות לו ע"א-ע"ב**. [27] **מקום שמוחו של תינוק רופס ירושלמי עירובין י א**, כו ע"ג. [31] **בשבת זמן תפלין שבת סא ע"א**, סב ע"א; **עירובין צו ע"א**; **מנחות לו ע"ב**. [34] **במצות צריכות כונה ברכות יג ע"א**; **פסחים קיד ע"ב**. [44] **הישן בשמיני בסוכה ראש השנה כח ע"ב**.

רש"י

המוצא תפילין בשדה, במקום שנאבדין. מכניסין לעיר ולבית. זוג זוג אחד בראש ואחד בזרוע, והיינו זוג, כדרך שלובשן בחול, וחוזר תמיד ומכניסין זוג זוג, עד שיכלו. שנים שנים זוג בראש וזוג בזרוע, ובגמרא בעי טעמא. בישנות שניכר הקשר העשוי כעין 'שדי', דרדאי תפילין הן, ויש בהן קדושה, ואסור להניחן בבזיון. אבל בחדשות פטור מלהכניסן, בחול קמיע בעלמא ניהו, ואין קדושה אלא בנעשין כהלכתן, דהיינו לשמן, הלכך: לא מחללינן שבתא עליהו. צבתים קשרים קשרים הרבה, ותפילין בכל קשר, ובגמרא מפרש מאי צבתים ומאי כריכות. מחשיך עליהן ימתין עד שתחשך, וישמרם, ולכשתחשך יטלם יחד, ובגמרא פריך: וליעילינהו זוג זוג. ובסכנה שאינו יכול להמתין שם, שמתירא מפני הלסטים. נותנן לחברו וחברו לחברו דכל חד לא ממטי להו ארבע אמות. לחצר החיצונה של עיר שהוא מקום המשתמר ראשון. וכן בנו שילדתו אמו שם בשבת. לא תהלך זו יותר מרגלי בעליה אינם יכולים להרחיקם מתחום שביתת בעלים, הכל לפי מה שערבו הבעלים.

לובש כל מה שיכול ללבוש לענין הצלת דליקה תנן בכל כתבי הקודש (שבת קכ ע"א). ולשם הוא מוציא לחצר שסמוכה לדליקה. התם דקאי בשאר מלבושין, דכמה דבעי לביש בחול. דבחול זוג אחד אין דקסבר שבת זמן תפילין הוא ומשום הכי שרי, ובלאו הצלה נמי, אם בא להניח תפילין מניח, ומשום הצלה לא שרינן ליה טפי. מאי קסבר דקא שרי שנים שנים, אבל טפי לא. אי קסבר שבת זמן תפילין הוא ומשום הכי שרו ליה רבנן דרך מלבוש, משום דתכשיט הוא לגביה, ולא הוי משאוי, ואף על גב דלאו אורחיה, הכא משום הצלה שרי. במקום תפילין הראוי להניח בו תפילין, שאין כל הראש כשר להניח תפילין אלא קדקד לבד, והריץ יש שם שהתפילין יושבים בו ואינן בולטין כל כך כדלקמן, ובשבת נמי, באתרא דלא חזו ליה לאו תכשיט הוא, שבוטלין יותר מדאי והוי כמשאוי. דיד מאי איכא למימר שאין כל הזרוע כשר לתפילין אלא קיבורת, כדלקמן. מנהג בזיון להניח הבילה עליהן, שרי ליה למקטרינהו התם. ראוי מי אמר דגבי שבת לימא דתכשיט הוא. קיבורת אבר אמצעי שבזרוע, ובלעז: ברדון. רופף רך, ובלעז: פונטינ"א. תנא קמא סבר שבת זמן תפילין הוא ומשום הצלה לא שרו ליה רבנן טפי מן המצוה, דלאו תכשיט הוא, וכל שכן דכיון דזמן תפילין הוא ואיכא בל תוסיף, אתי איסור בל תוסיף ומשוי עליה כמשאוי. רבן גמליאל סבר לאו זמן תפילין הוא והיינו טעמא דשרו ליה רבנן להצלה, משום דתכשיט הוא, הלכך, כל כמה דהוי תכשיט שרי. ומשום בל תוסיף ליכא הכא, דאין כאן מצות תפילין כלל אלא כשאר מלבוש בעלמא. איבעית אימא דכולי עלמא שבת זמן תפילין הוא ודכולי עלמא אינה תכשיט, ובמצות צריכות כוונה קמיפלגי. תנא קמא סבר מצות צריכות כוונה שהעושה מצוה צריך שיתכוין בה, הלכך זוג אחד אין; טפי לא, דאי מכיון למצוה איכא בל תוסיף בחד, ואי לא מכיון למצוה, תרוייהו משאוי ניהו דאין כאן מצוה. ורבן גמליאל סבר מצות אין צריכות כוונה הלכך מצוה איכא, בל תוסיף ליכא, דאין עובר על בל תוסיף אלא אם כן נתכוון למצוה, וזה לא נתכוון, ובכל חד אמרינן האי למצוה. ולבי מגמגם לומר דכיון דלאו תכשיט ניהו, נהי דבל תוסיף ליכא, איסור שבת מיהא לא פקע, והא ליכא למימר נמי דלכולי עלמא תכשיט הם, דאם כן לתנא קמא אמאי אסור? לא ליכוין ולא ליתסר! וליכא למימר נמי דלתנא קמא לא הוי תכשיט ולרבן גמליאל הוי תכשיט, דאם כן, לא הוי פלוגתיה בהכי. ועוד: היינו פלוגתא דזמן ולא זמן. ונראה לי דהכי גרסינן: תנא קמא סבר מצות אין צריכות כוונה ודכולי עלמא תכשיט הן, הלכך, כיון דלענין מיפק ידי חובתיה נפיק בלא כונה, לענין בל תוסיף נמי, אף על גב דלא מכיון בה למצוה איכא בל תוסיף כיון דזמן תפילין הוא, ורבן גמליאל סבר: צריכות כוונה לצאת ידי חובתו, הלכך בבל תוסיף נמי לא עבר עד דמיוכין למצוה. ואיבעית אימא לענין לצאת כולי עלמא לא פליגי דנפיק ידי חובתיה, אף על גב דלא מיוכין, ולענין בל תוסיף פליגי. לתנא קמא, כי היכי דלענין מיפק נפיק, לענין בל תוסיף נמי עבר, ולרבן גמליאל, אי לא מכיון למצוה לא עבר. ואיבעית אימא אי סבירא לן דשבת זמן תפילין הוא, לא לצאת ולא לעבור בעי כוונה ואיכא בל תוסיף, אלא שבת לאו זמן תפילין הוא, ובהא פליגי, דתנא קמא סבר שלא בזמנו נמי, אין כאן רמו מצוה ואין כאן תוספת. זוג אחד נמי לא דיש כאן תוספת, שמוסיף שבת על החול למצות תפילין. ועוד הישן בשמיני בסוכה ילקה דמוסיף שמיני על השביעי, ואנן מיתב יתבינן, ברוכי לא מברכינן בשמיני ספק שביעי לכתחלה. אלא שלא בזמנו בלא כוונה לאו תוספת הוא, ולהכי שרינן, דאי שמיני הוא, לא מכיון למצות סוכה. מחוורתא כדשנינן מעיקרא בשבת זמן ולא זמן תפילין קא מיפלגי.

פירוש הסוגיא

תקציר הסוגיא

המשנה הראשונה בפרקנו שונה: "המוצא תפלין מכניסן זוג זוג. רבן גמליאל אומר: שנים שנים". לכאורה, מבחינת המשמעות אין הבדל בין 'זוג זוג' ל'שנים שנים', ואכן, הרי"ן אפשטיין טען שמחלוקתם של התנאים היא בענייני סגנון בלבד; תנא קמא נקט לשון חכמים: "זוג זוג", ואילו רבן גמליאל נקט לשון מקרא: "שנים שנים". לפי הסבר זה, שני התנאים מסכימים על כך שיש להכניס את התפלין הנמצאות זוג אחד בכל פעם – כשהן מונחות בראש ובזרוע. אולם הן בתלמוד הירושלמי הן בסוגייתנו נתפרשו דברי רבן גמליאל כך: "שנים בראש ושנים בזרוע" (לשון הירושלמי).

את הסוגיא נראה לחלק לשלושה חלקים: החלק הראשון (א) מוקדש להסבר טעמו של תנא קמא; החלק השני (ב) – להסבר טעמו של רבן גמליאל; השלישי (ג) – לקביעת נקודת המחלוקת בין התנאים. השוואת סוגייתנו לסוגיא המקבילה בירושלמי מורה על דמיון רב בין השתיים. עולה ממנה שהפירוש העיקרי והראשוני למחלוקתם של תנא קמא ורבן גמליאל – המיוחס בסוגייתנו לרבא (א)3] – הוא שלשניהם היתר ההצלה הוא דרך מלבוש, אלא שנהלקו מה נחשב מלבוש לעניין זה. בסוגייתנו זכה הסבר זה, משיקולים רטוריים ופדגוגיים, לפיתוח בבלי טיפוסי – השוואה למקור תנאי אחר, וכקושיא ותירוצה – ורק לבסוף נמסר ההסבר המקורי.

לפי הסברו של רבא, שהיתר הכנסת התפלין מבוסס על לבישתן, די בקביעה המיוחסת בסוגייתנו לר' שמואל בר רב יצחק: "מקום יש בראש להניח בו שתי תפלין" (ב)2], כדי להסביר את עמדת רבן גמליאל – "שנים שנים". ומתוך ההשוואה לסוגיא הארץ ישראלית ניכר שזה היה הסברה הבסיסי והמקורי של משנתנו. דא עקא, הסבר זה הועלה בלשון 'אימא' (ג), כלומר כהצעה רטורית וספקנית העתידה להידחות. בעל הגמרא אכן דחה אפשרות סבירה זו, ולא נתקררה דעתו עד שהעלה לא פחות מארבע חלופות מסוגנות ומפולפלות המסבירות ומחזקות דחייה זו. חלופות אלו מתבססות לא רק על כללים מופשטים האופייניים לדרכי החשיבה המצויות בעיקר בסתמא דגמרא אלא גם על העלאת אפשרות מרחיקת לכת שלפיה יש כביכול תנא הסובר 'שבת זמן תפלין' (ג)2]א]. על ה'איבעית אימא' האחרון הקשו בעלי הגמרא ולבסוף קבעו: "אלא מחזורתא כדשנין מעיקרא" (ג)3]. נראה שיש כאן טיעון רטורי האמור לגרום ללומד לחוש שכל טיעוני ההפרכה נפלו ואינם ומעתה עומדת אך ורק האפשרות המקורית והבסיסית.

מבוא

המשנה הראשונה בפרק באה לפרש את דינו של המוצא תפילין בשבת, ככל הנראה בשדה, בשוק או בדרך: ¹ "המוציא² תפילים מכניסן זוג זוג. רבן גמליאל³ או: שנים שנים". לכאורה, מבחינת המשמעות אין הבדל בין 'זוג זוג' ל'שנים שנים', ואכן, הרי"ן אפשטיין (מבואות לספרות התנאים, עמ' 319) טען שמחלוקתם של התנאים היא בענייני סגנון בלבד.⁴ תנא קמא נקט לשון חכמים: 'זוג זוג',⁵ ואילו רבן גמליאל נקט לשון מקרא: 'שנים שנים'.⁶ לפי הסבר זה, שני התנאים מסכימים על כך שיש⁷ להכניס את התפילין הנמצאות – זוג אחד בכל פעם – כשהן מונחות בראש ובזרוע. פתרונו המעניין של אפשטיין מסלק כמה וכמה תהיות שיתבררו להלן וכמעט מותיר את האמוראים הבבלים והארץ ישראלים שהתאמצו להסביר את מחלוקתם של תנא קמא ורבן גמליאל ללא תעסוקה. אולם הן בתלמוד הירושלמי הן אצלנו נתפרשו דברי רבן גמליאל כך: "שנים בראש ושנים בזרוע" (ירושלמי, שם). פירוש זה משקף ככל הנראה שתי הנחות: האחת לא סביר שתנאים יחלקו רק בנוגע לניסוח (אלא אם כן ישנן הוכחות ברורות לכך);⁸ השנייה דבריו של רבן גמליאל אמורים על דלעיל מיניה, כלומר: שניים שנים של זוגות.⁹

- 1 רש"י צה ע"א ד"ה המוצא מפרש: "בשדה, מקום שנאבדין", ואילו בשבת סב ע"א ד"ה המוצא תפילין הוא פירש: "בשוק או בדרך". בפשטות, ההיתר (או החיוב, עיינו להלן, הערה 7) להכניס את התפילין הוא אפילו מרשות הרבים. עיינו: רש"י ברידא, עמ' קנ, הערה 7.
- 2 חלק מכתבי היד של המשנה וביניהם כ"י קאופמן (ראו גולדברג, עמ' 266) גורסים: "המוציא". זהו הכתיב הרגיל של 'המוציא' בכ"י קאופמן בהרבה מקומות, אבל החיריק בצד"י ('המוציא') דאי שגוי, ו'המנקד של כ"י טעה בניקודו, אולי בגלל סמיכות המלה 'מכניסן', ומתוך שגרה ניקד כאילו לפנינו עניין של הוצאה והכנסה" (גולדברג, עמ' 267).
- 3 לפי כתבי היד לונדון וערפורט של ההלכה המקבילה בתוספתא ח טו (עמ' 136), בר הפלוגתא של תנא קמא הוא רבן גמליאל, וכנסת משנתנו. ברם על פי קטע גניזה¹³⁹, כ"י וינה והדפוס, בר הפלוגתא הוא ר' יהודה. אפשטיין (מבואות לספרות התנאים, עמ' 319) ביקש לפשר בין שתי הנוסחאות בעזרת ההשערה שהלכה זו נאמרה על ידי ר' יהודה בשם רבן גמליאל, ואילו ליברמן (תוספתא כפשוטה, עמ' 462) טען שההבדל בין הגירסאות אינו מתמצה בשם התנא; לפי גירסת כתבי היד לונדון וערפורט "יש כאן בתחילה פיסקא ממשנתנו פ"י מ"א, והברייתא מוסיפה: אחד האיש וכו', וחולקת על משנתנו ששונה: במה דברים [!] בישנות, אבל בחדשות פטור". אולם "[לפי גירסת כ"י כל הבבא היא ברייתא, דברי רבי יהודה הוא מאמר המוסגר, והת"ק שונה: המוצא תפילין מכניסן זוג זוג, אחד האיש ואחד האשה, אחד חדשות וכו'". על שיטתו של ליברמן בעניין פיסקאות מן המשנה בתוספתא ראו פרידמן, תוספתא עתיקה, עמ' 35-41.
- 4 ולפי השערת אפשטיין ייתכן שכל אחד מהתנאים ביקש לשנות בלשון רבו. על החובה 'לומר בלשון רבו' ראו זוסמן, תורה שבעל פה, עמ' 251, הערה 27.
- 5 אפשטיין, שם, העיר על הדמיון ל'שנים שנים' המקראי: "שנים שנים באו אל נח אל התבה זכר ונקבה" (בראשית ד ט), שייחבן שהשפיע על נוסחו של רבן גמליאל: "וע"כ לא דקדק במין (תפילה)".
- 6 זוג היא מילה השאולה מן היוונית — ζεύγος (ראו קרויס, מילים שאולות, עמ' 240; מורשת, לקסיקון, עמ' 146, הערה 4) — וכמוכן אינה מצויה בלשון המקרא.
- 7 בהלכה המקבילה בתוספתא (הנ"ל) שנו: "...רבי יהודה אוסר בחדשות ומתיר בישנות" (וכך גם לקמן בברייתא צו ע"ב), ואילו במשנתנו: "במה דברים אמורים? בישנות, אבל בחדשות — פטור" (ובירושלמי י א, כו ע"א מופיע בברייתא מקבילה: "במ' דבר' אמ' בישנות, אבל בחדשות — מותר [להתעלם]). לדעת הריטב"א (צה ע"א ד"ה מכניסן, עמ' תתנה), מלשון המשנה משמע שישנו חיוב להכניס את התפילין, ולא רק היתר: "חייב להכניסן כדי שלא יתבוז. והראיה דחובה קתני, מדקתני סיפא: אבל בחדשות פטור, ולא עוד אלא דהתם ה"ל למתני אסור, וכדתניא בברייתא: רבי יהודה אוסר בחדשות. אלא דאידי דקתני הכא מכניסן בחיוב, תנא סיפא בחדשות פטור". השוה תוספות (צה ע"א ד"ה אבל בחדשות פטור). ייתכן שגירסת התוספתא משקפת ניסוח קמאי של ההלכה ואילו נוסח משנתנו מבטא עיבוד מאוחר במגמה לחייב את הצלת התפילין. ראו פרידמן, תוספתא עתיקה. עוד על היחס בין המשנה לתוספתא שלנו ראו אילן, נשים בספרות התלמודית, עמ' 59-60.
- 8 ראו אפשטיין, מבוא לנטוח המשנה, עמ' 2 ואילן; הני"ל, מבואות לספרות התנאים, עמ' 234 ואילן.
- 9 מכל מקום, אם נכון פירושו התלמודי, ייתכן שיש לקבל דעתו של הלבני, ששיער שמשנתנו מבוססת על משנה עתיקה שקדמה לזמנם של רבן גמליאל ותנא קמא: "במשנה עתיקה היה 'מכניסן שנים שנים', ר"ג פירש אותה שני זוגי תפילין, שנים של ראש ושנים של יד. והת"ק פירש אותה שני תפילין, אחד של ראש ואחד של יד היינו, זוג תפילין אחד" (הלבני, עמ' רמה). והשווה הצעתו של גינצבורג (ירושלמי, עמ' 282, הערה 37) שתוסבר ביתר הרחבה להלן: "נראה שנחלקו חכמים ור"ג בפרוש הלכה ישנה שאמרה, מכניסן דרך לבישתן, שאלה פרושו כמו שהיו לובשין בחול ואין אדם לובש יותר מזוג אחד ור"ג פרושו כמו שאפשר לו ללבושן. ומקום יש להניח ב' תפילין".

מבנה הסוגיא

את הסוגיא נראה לחלק לשלושה חלקים: החלק הראשון (א) מוקדש להסבר טעמו של תנא קמא; החלק השני (ב) מוקדש להסבר טעמו של רבן גמליאל; החלק השלישי (ג) מוקדש לקביעת נקודת המחלוקת בין התנאים.¹⁰ השוואת סוגייתנו לחלקה הראשון של הסוגיא המקבילה בירושלמי י א, כו ע"א¹¹ מורה על דמיון רב בין השתיים:¹²

בבלי

ירושלמי

לימא תנן סתמא דלא כ... דתנן: ולבוש כל מה שיכול ללבוש... אמ' רבא... הכא דרך מלבושו בחול שרו רבנן והכא דרך מלבושו בחול שרו רבנן...

המוצא תפילין מכניסן זוג זוג – דרך מלבוש, אחת בראשו ואחת בזרועו. רבן גמליאל אומ': שנים – שנים בראש ושנים בזרוע...

רבן גמליאל אומ': שנים שנים. מאי קסבר?... לעולם קסבר שבת לאו זמן תפילין, וכי שרו ליה לענין הצלה, דרך מלבוש במקום תפילין... אמ' ר' שמואל בר רב יצחק: מקום יש בראש להניח בו שתי תפילין... אמרי דבי ר' ינאי: מקום שמוחו של תינוק רופס.

הוון בעיי מימר: על דעתון דרבנן אין מחוור, על דעתיה דרבנן גמליאל מחוור. אמר ר' ירמיה בשם ר' שמואל: שיערו לומר עד מקום (שראשו) [שגבהו של ראש] מחזיק. וכמה מחזיק? שתיים. מעתה, אפי' בחול! אמר ר' חגי: אין בעי מיתב יהבו! אמר ר' זריקא, אסברי רב המנונא: עד מקום (שראש) [שמוחו של] התינוק רופף. תמן תנינן: על תרנגול שנסקל בירוש' שהרג את הנפש, ראה ראשו [של תינוק] רופף, הלך וניקרו.

לימא בדר' שמואל בר רב יצחק קמיפלגין... לא, דכולי עלמא אית להו להא דרב שמואל... אי הכי... אלא מחוורתא כדשנין מעיקרא.

10 מבנה זה ניכר במיוחד כאשר מעיינים בתרשים הסוגיא. ראו פרידמן, על דרך, עמ' 314-316.

11 מצבה הטקסטואלי הנוכחי של המקבילה הירושלמית מקשה על הבנתה, והפירושים השונים לטקסט, קשים. מכל מקום, פירושו של גינצבורג (ירושלמי, עמ' 281) מרמז אולי על הדרך שבה יש להבין את דברי האמוראים שם, ולפיכך חילקנו את הקטע על פי פירושו: "ואתה אוקימתא שאמרו עליה בבבלי שהיא מחוורתא היא היא הפרוש האחד שנמצא שם בירושלמי אלא שהמפרשים לא עמדו על עקרון של דברים, וטעות סופר קטנה, חסרון אות אחת, גרמה להפרושים הדחוקים שנדחקו בהם וצ"ל, דאמר ר' ירמיה במקום אמר ר' ירמיה. ועל פי הגהה זו מה שאמרו בירושלמי, על דעתון דרבנן אין מחוור, הוא מתאים למה שאמרו בבבלי, אי קסבר שבת זמן תפילין זוג אחד אין, ופרושו כפשוטו שלא התירו לו אלא מה שהיא מצוה ויותר לא, ועל דעתיה דרבנן גמליאל מחוור דאמר ר' ירמיה וכו', מתאים למה שאמרו בבבלי, קא סבר (רבן גמליאל) שבת לאו זמן תפילין ומשום הצלה דרך מלבוש שרו ליה רבנן... דרך מלבוש במקום תפילין... מקום יש בראש וכו'. ואין רחוק כלל לאמר שפרוש הירושלמי על המשנה בא לבבל ולכן נשנה ראשון בין הפרושים הרבים שנשנו שם". גינצבורג מציע אמנם הגהה, אך היא קלה מאוד ונראה שגם ללא הוספת דל"ת הויקה יש להבין כדבריו. מאידך, פירושו לענין המילה 'מחוור', שהיא נסבה אדלמטה, אינו מחוור כלל! לעומתו פירש ליברמן (הירושלמי כפשוטו, עמ' 356. והשוו לליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 462-463) באופן אחר. את הדיבור "הוון בעיי מימר על דעתון דרבנן אין מחוור, על דעתיה דרבנן גמליאל מחוור", שגינצבורג שייך למטה, לדברי ר' ירמיה, שייך ליברמן למעלה, לענין דרשת שבת זמן תפילין (ובדומה להצעת הבבלי: "זהכא בשבת זמן תפילין קמיפלג, דמר סבר: שבת זמן תפילין, ומר סבר: שבת לאו זמן תפילין"): "כלומר רבנן סוברים שהדרש לפטור שבת מן תפילין אינו מחוור ובאמת שבת זמן תפילין הוא מן התורה ולפיכך דווקא זוג אחד מותר אבל יותר מזה הוא משא, אבל ר"ג סובר שהדרש הוא מחוור ושבת בוודאי לאו זמן תפילין הוא וא"כ יותר טוב הוא להביא שתי זוגות, כדי שלא יראה כמניח תפילין בשבת". פירושו של הגר"ש ליברמן קשה בעיקר משום שהוא מבוסס על הנחות אפריוריות שהן בלתי מבוססות בטקסט כאן ובשום מקום אחר ואף מצד הסברא הן רחוקות. גם קשיים מבניים מסוימים מצטרפים לעומס על פירושו של ליברמן. קודם לדיבור 'הוון בעיי מימר' מופיע דיון בענין חיוב נשים בתפילין ולא בענין חיוב תפילין בשבת! כמו כן, הדיון בענין שבת זמן תפילין מופיע בדרשה הקודמת רק בדרך אגב. ובכלל, שני דיונים אלו מופיעים בירושלמי ברכות ב ג, ד ע"ג וייתכן שהועתקו לכאן משם מבלי שתהיה להם חשיבות עניינית לדיונו. מכל מקום, גם ליברמן (שם) ראה לפרש את דברי ר' ירמיה באופן דומה: "ולפי הפשט הפשוט נראה שר' ירמיה חולק על מה שנאמר לעיל, והוא סובר שגם לר"ג לא נתחווה הדרשה, ושבת זמן תפילין הוא לדעתו, אלא שהוא מתיר להניח שתי זוגות תפילין, ושואל התלמוד: מעתה אפילו בחול? אין הכי נמי, שגם בחול אם רצה להניח יניח". והשוו ריצ"ד (עמ' קמט): "בירושלמי... והנה פירוש השני הוא כתירוץ הראשון דסוגיא...".

12 על קרבה ודמיון בין סוגיות מקבילות בשני התלמודים ראו פרידמן, האשה רבה, עמ' 342; זוסמן, ושוב לירושלמי, עמ' 104-114.

מהשוואה זו עולה שהפירוש העיקרי והראשוני למחלוקתם של תנא קמא ורבן גמליאל היה שלשניהם היתר ההצלה הוא דרך מלבוש, אלא שנחלקו מה נחשב מלבוש לענין זה.¹³ ונראה שצדק רי"צ דינר כאשר קבע:

דע דעד דורו של רבא היו מפרשין פלוגתא דתנא קמא ורבן גמליאל דתרווייהו סוברים דשבת לאו זמן תפילין והתירו להכניס תפילין בשבת משום הצלה דרך מלבוש, ובהא פליגי, דתנא קמא סבר מקום יש בראש להניח תפילין אחת ורבן גמליאל סובר דמקום יש בראש להניח שתי תפילין, ורבא ג"כ פירש כדמשמע מדבריו לעיל אפילו תימא ר' מאיר התם דרך מלבוש בחול וכו' (עמ' קמט).

(א) [3] אמ' רבא... הכא דרך מלבושו בחול שרו רבנן והכא דרך מלבושו בחול שרו רבנן

בחלק זה של הסוגיא משוקע ההסבר האמוראי העיקרי לשיטת תנא קמא. עיקרו של ההסבר, המובא בשם רבא, הוא שהכנסת התפילין מותרת דרך מלבוש כבכל מלבוש שמותר לצאת ולבוא בו בשבת. ברור אפוא שאין הסבר זה נוגע כלל לשאלה אם שבת זמן תפילין או אם עוברים על איסור בל תוסיף כאשר מניחים שני זוגות תפילין. כבר הראינו לעיל שבסוגיא המקבילה בירושלמי הובא ההסבר בשתי מילים ובהבלעה ("דרך מלבוש"), וכדרכו של הירושלמי לקצר במימרותיו. בסוגייתנו, לעומת זאת, משיקולים רטוריים ופדגוגיים זכה ההסבר לפיתוח בבלי טיפוסי – השוואה למקור תנאי אחר, וכקושיא ותירוצה¹⁴ – ורק לבסוף נמסר ההסבר המקורי בשם רבא.¹⁵

(א) [1] לימא תנן סתמא דלא כר' מאיר דאי ר' מאיר האמ' לובש כל מה שהוא יכול ללבוש

כאמצעי רטורי להבאת ההסבר השווה בעל הגמרא את דעת תנא קמא במשנתנו, שלפיה מותרת הכנסת תפילין רק 'זוג זוג', לדעתו של תנא קמא במשנה שבת טז ד, שלפיה מותר להציל בגדים, אפילו "כל מה שיכול ללבוש" ו"כל מה שיכול לעטוף". ונראה שהמשנה בשבת הועדפה על פני מקורות אחרים,¹⁶ כגון אלו שהזכירו הראשונים,¹⁷ משום המסקנה העולה מן ההשוואה, המחזקת את ההסבר האמוראי שבפי רבא. כדרך הבבלי נוסחה ההשוואה כשאלה: "לימא תנן סתמא דלא כר' מאיר, דאי ר' מאיר, האמ'..."¹⁸, והרי "מהדרינן אדר' מאיר, דסתם משנה ר' מאיר".¹⁸

- 13 עיינו לעיל, הערה 9, מה שהבאתי בשם גינצבורג. לפיכך, דבריו של גולדברג (צמצום מחלוקת, עמ' 138, והשוו גולדברג, עמ' 268): "לפי פשוט לשון המשנה, המחלוקת היא שבת זמן תפילין או לאו, וזהו הפירוש המקורי שבירושלמי וגם בבבלי", צריכים עיון.
- 14 השוו דברי הרי"ד בכמה הזדמנויות: "דרך התלמוד הוא כך, כשרוצה לבאר, מבאר דרך קושיא ותירוצו" (שבת נו ע"א ד"ה טבילה, עמ' יט); "כך דרך התלמוד, כשרוצה לחלק מה בין לבין, עושה כעין קשיא ותירוצו" (עירובין צ ע"א ד"ה שם קשיא, עמ' נ); "כך דרך התלמוד, כשרוצה לפרש, ע"י בעיא הולך ומפרש" (מועד קטן טו ע"א ד"ה מנודין, עמ' ח).
- 15 ייתכן שיש כאן חיזוק לתאוריה הטוענת לשימוש נרחב מצד רבא במקורות ארץ ישראלים. ראו דור, תורת א"י בבבל, עמ' 78-11.
- 16 הגם שהשוואה למקור זה במסכת שבת, בעייתית. ראו ריטב"א (צה ע"ב ד"ה לובש, עמ' תתנו) והשוו לדברי הרש"ש (כב ע"א ד"ה לימא כו' דלא).
- 17 לדוגמה: משנה שבת ט ב: "מצילין ... [ו]תיק התפילין עם התפילין". ראו רשב"א (צה ע"ב ד"ה לימא תנן סתמא וכו', עמ' תקפו) וריטב"א (שם). כמו כן היה מקום להשוות לתוספתא ח יז (עמ' 137) ולמקבילות בביצה טו ע"א: "מי שיצא לרשות הרבים ונזכר שיש תפילין בראשו, מכסה את ראשו עד שמגיע לביתו. אם היה בית המדרש, נוטלן ומניחן במקום המוצנע". עיינו כאן, תוספות ד"ה מכניסין זוג זוג. ראו גם: גולדברג, עמ' 267-268.
- 18 גיטין ד ע"א (כ"י וטיקסו). וראו ירושלמי יבמות ד יא, ו ע"ב; סנהדרין פו ע"א, צו ע"ב; אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 96 ואילך; פרידמן, השוכר – הפירושים, עמ' 243, הערה 29: "ויש לבבלי נטיה לייחס סתם משנה לר' מאיר...". בעל הגמרא לא הסתמך על הברייתא המובאת להלן צו ע"ב, הגורסת: "המוצא תפילין מכניס זוג זוג... דברי ר' מאיר", ככל הנראה משום שגרט אותה כפי שהיא מופיעה בתוספתא ח טו (עמ' 136) ללא שמו של ר' מאיר. ראו ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 462, ובהערה 32; הלבני, עמ' רמה, בהצעתו הראשונה. והשוו לתוספות ד"ה לימא ולריטב"א (צה ע"ב ד"ה גמרא, עמ' תתנד); "י"ל דלא שמיעא להו ההיא ברייתא לא למקשה, וגם לרבא...".

כלומר, אם אין תירוץ לחוסר ההתאמה בין משנתנו למשנה בשבת, המיוחסת לר' מאיר, נמצאת משנתנו יוצאת מן הכלל בכך שהתנא קמא שלה אינו ר' מאיר.¹⁹

תפילין מקומראן, כשהן פתוחות, במבט מלמעלה

(א) [2] וההיא סתמא ממאי דר' מאיר היא?

לפי המסורת הבבליית, את המשנה בשבת טז ד יש לייחס לר' מאיר, שהרי בברייתא שנסבה על משנה זו בשבת קכ ע"א איתא: "ת"ר: לובש ומוציא ופושט, וחוזר ולובש ומוציא ופושט אפילו כל היום כולו, דברי ר' מאיר".²⁰ הריטב"א התלבט מדוע הודקק בעל הגמרא שלנו לברייתא זו כדי לייחס את המשנה שם לר' מאיר חרף העובדה שמן הסוגיא משתמע שהוא עצמו סבר שסתם משנה ר' מאיר, והשיב: "שאני הכא דאיכא סתמא דפליגא אהאי, ותלי' לה להיא בתנא אחרונא דלא לקשו אהדדי".²¹ אולם נראה יותר להסביר שבעל הגמרא העדיף להביא ראיה חותכת מאשר להסתמך על כלל כלשהו, חזק ככל שיהא, והקושיא 'והיא סתמא' אינה אלא שאלה רטורית שנשאלה על מנת להביא באמצעותה ראיה חותכת זו.

(א) [3] אמ' רבא אפי' תימא ר' מאיר הכא דרך מלבושו שרו רבנן... לא שרו רבנן

ייתכן שהדברים המיוחסים לרבא מורכבים משתי שכבות. השכבה הראשונה היא: "אמ' רבא: אפי' תימא ר' מאיר, הכא דרך מלבושו בחול שרו רבנן והכא דרך מלבושו בחול שרו רבנן", ואילו השכבה השנייה מפרשת ומבארת את זו הראשונה: "הכא, דבחול כמה דבעי לביש, לענין הצלה נמי שרו רבנן. הכא, דבחול נמי זוג אחד אין, טפי לא לא שרו רבנן". נראה שגם את שכבת הפירוש ניתן לבאר על פי הסברנו לעיל ואין צורך לקשור אותה עם חלקה האחרון של הסוגיא, שבו מועלות סברות אחרות: אם שבת זמן תפילין, אם ישנו איסור בל תוסיף וכו', וכפי שעשו חלק מן המפרשים.²²

19 לדעת פרידמן, הנ"ל, שם, כוונת קושיות 'לימא מתניתין דלא כר' פלוני' היא: "לומר לימא מתניתין דלא ככולי עלמא". ברם נראה שכאן הקושיא היא בדווקא מר' מאיר על ר' מאיר, שכן במשנה שם דעתו של ר' יוסי היא שאינו יכול להציל "כל מה שיכול ללבוש" אלא דווקא "שמונה עשר בגדים", וכיצד ניתן להקשות "דלא ככולי עלמא"? מכל מקום, עיינו רשב"א (צה ע"ב ד"ה אי הכי לר' מאיר, עמ' תקצד), שלמסקנה, לאו דווקא ר' מאיר, אגב, אפשטיין (מבואות לספרות התנאים, שם) קבע שתנא קמא במשנתנו הוא ר' עקיבא, ואילו במאמרו 'מי ששנה זו לא שנה זו', תרביץ, ז (תרצ"ז), עמ' 158 = אפשטיין, מחקרים, בא, עמ' 69, שיער שהוא כנראה ר' אליעזר.

20 ראו דקדוקי סופרים (שבת קלו ע"ב, אות ש). אמנם ייתכן שלפנינו ברייתא בבבלי המעובדת על פי המשנה שם ובייחוס תנא קמא כר' מאיר, שהרי הברייתא המקבילה בירושלמי שבת טז ה, טו ע"ד, המבארת אילו כלים מותר להציל, והנסבה על דבריו של ר' יוסי במשנה שם, פותחת: "ואילו הן...", ואינה מזכירה את תנא קמא כלל. נראה אפוא שבבבלי יצרו ברייתא המבוססת על הלכה מעין זו שבירושלמי בצירוף הרישא של המשנה ובייחוס תנא קמא כר' מאיר.

21 ריטב"א (צה ע"ב ד"ה והיא סתמא ממאי, עמ' תתנו).

22 ראו רבינו חננאל (צה ע"ב, ד"ה המוציא תפילין מכניסן, עמ' רח); ריטב"א (צה ע"ב ד"ה הכא דבחול וכו', עמ' תתנו); רשב"א (צה ע"ב ד"ה אמר רבא אפי', עמ' תקפט), והשוו: רש"י (צה ע"ב ד"ה זוג אחד אין). עיינו עוד: גאון יעקב (צה ע"ב ד"ה ע"ב: גמרא: אמר רבא, עמ' שעו); רש"ש (צה ע"ב ד"ה שם אמר רבא כו', כב ע"א); גינצבורג, ירושלמי, עמ' 282.

(ב) [1, 2] רבן גמליאל... שבת לאו זמן תפילין... דרך מלבוש... מקום יש בראש להניח בו...

לפי הסברו של רבא, שהיתר הכנסת התפילין מבוסס על לבישתן, די בקביעה "מקום יש בראש להניח בו שתי תפילין" כדי להסביר את עמדת רבן גמליאל. ומתוך ההשוואה לסוגיא הארץ ישראלית ניכר שזה היה הסברה הבסיסי והמקורי של משנתנו. נראה אפוא שהמשא ומתן הקודם למימרא, המופיע בפיסקא (ב)[1] ("מאי קסבר? אי קסבר שבת זמן תפילין הוא, שנים שני מי שרו?... ואי קסבר... לעולם קסבר... אי הכי...") והמביא לדיון התלמודי את השאלה הצדדית 'שבת זמן תפילין', הוא פיתוח מאוחר שנוצר בהשראת חלקה השלישי של הסוגיא.

(ב) [3] דאמ' רב הונא פעמים שאדם בא מן השדה וחבילתו על ראשו מסלקן מראשו וקושרן בזרועו

תפקידה של מימרת רב הונא היא להשיב על השאלה "דיד, מאי איכא למימר?", והיא מוכיחה שיש בזרוע די מקום להנחת שתי קציצות תפילין. מצאנו הקבלה למימרתו של רב הונא בסוגיית הבבלי בבבא מציעא קה ע"ב. בסוגיא ההיא מובאת ברייתא מנומקת ששנה ר' חייא, הקרובה למימרתו של רב הונא בסוגייתנו: "המוציא זבל על ראשו ותפילין בראשו הרי זה לא יסלקם לצדדין ולא יקשרם במתניו מפני שהוא נוהג בהן בזיון. אבל קושרם על זרועו במקום תפילין". כלומר, כאשר תפילין מונחות על ראשו של אדם וישנו גם משאוי על ראשו,²³ יקשור את התפילין על זרועו במקום שבו הוא מניח תפילין. ברייתא אחרת באותה סוגיא עוסקת גם היא במי שהיה נושא משאוי על ראשו כאשר תפילין בראשו, אלא שהיא קובעת: "אם היו תפילין רוצות – אסור; ואם לאו – מותר. באיזו משאוי אמרו? במשאוי של ארבעת קבין".

(ב) [4] כדאמ' שמואל בר רב יצחק: מקום יש בראש שראוי... דבי מנשה²⁴ על ירך זה קבורת...²⁵

בסוגיא הירושלמית המקבילה איתא: "אמר ר' ירמיה בשם ר' שמואל: שיערו לומר עד מקום (שראשו) [שגבהו של ראש] מחזיק, וכמה מחזיק? שתיים". במספר מקומות בירושלמי²⁶ מצאנו שר' ירמיה מסר דברים בשם ר' שמואל בר רב יצחק, ולפיכך מסתבר שר' שמואל שנוכר בסוגייתנו הירושלמית הוא ר' שמואל בר רב יצחק שנוכר בסוגייתנו הבבלי. ר' שמואל בר רב יצחק הוא אפוא זה שקבע שניתן להניח שני זוגות תפילין, ור' ירמיה תלמידו מסר דברים אלו בארץ ישראל. ייתכן שר' שמואל בר רב יצחק עצמו אמר את מימרתו בבבל, שכן אף שעלה לארץ ישראל והתגורר בה, היה שב מדי פעם לארץ מוצאו.²⁷

23 בספרות חז"ל מצאנו הרבה שאדם מניח חפצים שונים על כתפו. ראו לדוגמה: משנה ביכורים ג ד-ו; שבת י ג; ביצה ד א; פרה ז ט. פחות רווח שאדם יניח חפצים על ראשו (ראו הדוגמאות במסורת התלמוד 21). בסוגיית הבבלי שבת צב ע"א מודגש שהוצאת משאוי על הראש היא עניין נדיר ומשונה. וכך, בסוכה יב ע"א נמצא ביטוי הקרוב לזה שבסוגייתנו: "פעמים שאדם בא מן השדה בערב וחבילתו על כתפו", אך החבילה מונחת כאמור לא על ראשו כי אם על כתפו.

24 הכוונה היא לברייתא של רב מנשה, תלמידו של רב יהודה. ראו אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 297.

25 על מקום הנחת תפילין של יד נתגלעה מחלוקת בין הראשונים, שהתלבטו בין היתר בפירוש המילה 'קבורת': ראו על כך: זימר, עולם כמנהגו, עמ' 263-267; שפרבר, מנהגי ישראל ו, עמ' יט-כב.

26 ירושלמי מגילה א ט, עא ע"ד; ג א, עד ע"א; ד יב, עה ע"ג; קידושין א ט, סא ע"ד.

27 על חכם בבלי ארץ ישראלי זה ראו אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 264-265.

(ב) [4] דבי ר' ינאי: מקום שמוחו של תינוק רופס

בסוגיא הירושלמית הנ"ל איתא גם כן: "אמר ר' זריקא: אסברי רב המנונא²⁸: עד מקום (שראש) [שמוחו של] התינוק רופף", ובסוגייתנו הנוסח קרוב: "דבי ר' ינאי: מקום שמוחו של תינוק רופס". מעניין ששמו של רב המנונא הבבלי נשתמר דווקא בסוגיא הירושלמית ואילו בסוגייתנו הבבליית הוחלף שמו לשם אמורא ארץ ישראלי קדום – ר' ינאי.²⁹

מקום שמוחו של תינוק רופף או רופס הוא ללא ספק ה-*anterior fontanelle*, כפי שפירש רש"י – פונטינ"א = fontaine, fontaine – והוא מכונה 'רופף' מכיוון שניתן לראות בו בבירור את פעימות הדופק המתנועעות, רועדות ורופפות.³⁰ על החילוף שבין 'רופף' ל'רופס' עמד כבר בעל הערוך בערך רפס³ (ז, עמ' 293), ומסתבר שאין להפריד בין המשמעים, והגירסא הבבליית 'רופס' מכוונת אף היא לתנועת הדופק.³¹

(א) [2, 3] לימא בדר' שמואל בר רב יצחק קמיפלגי... לא... אלא מחוורתא כדשנין מעיקרא

לעיל הסברנו שבעלי הסוגיא סברו שהיתר הכנסת התפילין שנזכר במשנתנו מבוסס על האפשרות להניחן. טענו שההסבר המקורי למחלוקתם של תנא קמא ורבן גמליאל היה כרוך בפתרון השאלה כמה זוגות תפילין ניתן ללבוש בריזמנית. בחלקה השלישי של הסוגיא הועלתה סברה זו באופן מפורש: "לימא בדר' שמואל בר רב יצחק קמיפלגי, דתנא קמא לית דר' שמואל בר רב יצחק, ואידך תנא סבר לה להא דשמואל בר רב יצחק" (ג[1]).

דא עקא, הסבר זה הועלה בלשון 'לימא', כלומר כהצעה רטורית וספקנית שעתידה להידחות, "כי לעולם לא בא לשון זה בגמרא אלא בדבר שהוא נדחה בסוף".³² בעל הגמרא אכן דחה אפשרות סבירה זו, בקובעו: "לא, דכולי עלמא אית להו להא דרב שמואל" (ג[2]), ולא נתקררה דעתו עד שהעלה לא פחות מארבע אפשרויות מסוגגנות ומפולפלות המסבירות ומחזקות דחייה זו (ג[2]), <א-ד>. אפשרויות אלו התבססו לא רק על כללים מופשטים האופייניים לדרכי החשיבה המצויים בעיקר בשכבות המאוחרות של התלמוד הבבלי³³ (כגון 'מצוות צריכות כוונה', 'בל תוסיף בעי כוונה', 'לעבור על בל תוסיף שלא בזמנו') אלא גם על העלאת אפשרות מרחיקת לכת שלפיה יש כביכול תנא הסובר: 'שבת זמן תפילין'.

סגנונו של חלק זה של סוגייתנו קרוב לסגנונו של סוגיות סתמאיות אחרות בתלמוד הבבלי המעלות אפשרויות מתוחכמות כדי להסביר מחלוקות תנאים. במיוחד יש לציין את סוגיית 'התחיל מחטא ויורד', יומא נח ע"ב-נט ע"א, שמבחינה צורנית דומה באופן מיוחד לסוגייתנו. בסוגיא ההיא מועלית ההצעה "לימא בדר' פלוני מיפלגי", שנדחית, כמו בסוגייתנו, תוך כדי דיבור: "לא, דכולי עלמא אית להו דר' פלוני". לאחר מכן מועלות אפשרויות חלופיות בסגנון זאי בעית אימא'. על ה'איבעית אימא' האחרון מקשים בעלי הגמרא, ולבסוף קובעים: "אלא מחוורתא כדשנין מעיקרא".³⁴ כאמור, לשתי הסוגיות מבנה צורני ותוכני דומה, המאופיין בשכלול ספרותי ובניסיון להעלות קשת אפשרויות להסבר מחלוקות התנאים.

28 ייתכן שזהו רב המנונא בן הדור השני בבבל, תלמידו של רב, ואילו ר' זריקא הוא ודאי האמורא הארץ ישראלי שמסר דברים בשם רב המנונא גם בירושלמי נזיר ז, ד, נו ע"ד.

29 ראו אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 161-162.

30 ראו מילון בן יהודה, ערך רפף, עמ' 6687-6688; ערוך השלם (ז, עמ' 290, ערך רף).

31 ראו מילון ארמית בבליית, ערך רפס, ערך רפסתא, עמ' 1092. מסתבר שיש קשר אטימולוגי בין השורשים רפס' (ראו סוקולוף, מילון ארמית א"י, ערך רפש, עמ' 528), רפ"פ ורפ"ת; ראו פרידמן, השוכר – הפירושים, עמ' 190, הערה 29.

32 לשון הריטב"א בסוף פירקין קד ע"ב (סוגיא לט, 'שרץ שנמצא במקדש', קד ע"ב-קה ע"א) על פי עדותו של ר"י קארו בכללי הגמרא (שער שני, א ח). קטע זה אינו מצוי בחידושי הריטב"א שבידנו, שמסתיימים בדף קג ע"א. ר"י קארו עוד הכיר את יתרת הפירוש, כפי שמוכח מאזכור דברי הריטב"א בחיבורו כסף משנה על הלכות כלי מקדש (י ט). על כך עמד כבר מהדיר חידושי הריטב"א, במבואו, עמ' 27, על הביטוי 'לימא' ראו גם: פרידמן, השוכר – הפירושים, עמ' 299.

33 ראו מוסקוביץ, המשגה, עמ' 343-365.

34 בכ"י מינכן ובכל הדפוסים שבסוגיית יומא נוסף לאחר ה'מחוורתא' הסבר המפרש איוו הצעה יש לקבל. ראו על הבעייתיות שבכך בסוגייתנו להלן בפירוש לקטע (ג[3]).

(ג) [2] <א> והכא בשבת זמן תפילין קמיפלגי מר סבר שבת זמן תפילין ומר סבר שבת לאו זמן תפילין

נראה שאת הצעתו הראשונה של בעל הגמרא ניתן לפרש בפשטות ואין צורך להשתמש בסברות המובאות בסוגיא להלן.³⁵ נראה שיש להבין כך: למאן דאמר 'שבת זמן תפילין' אין בעצם היתר הצלה מיוחד. הכנסת התפילין מתאפשרת משום שהמכניס מקיים את המצווה, והיות וקיום המצווה מתאפשר באמצעות הנחת זוג אחד, אין להניח יותר ממנו כדי שלא יהא כמשאוי, וכפי שפירש רש"י בראשית דבריו: "ומשום הצלה לא שרו ליה רבנן טפי מן המצווה, דלאו תכשיט הוא".³⁶ ואילו למאן דאמר 'שבת לאו זמן תפילין' הרי שההכנסה מתאפשרת בשל היתר הצלה הכפוף ליכולת ההנחה, והיא, בהתאם להצעה הנוכחית, אליבא דכולי עלמא, דאית להו להא דרב שמואל: שני זוגות.

(ג) [2] <ב> ואיבעית אימא דכולי עלמא שבת זמן תפילין הוא והכא במצות צריכות כונה קמיפלגי

נראה שגם הצעה זו ניתנת להתפרש ללא הזדקקות להנחות היסוד המפורשות רק להלן. וזה ביאור הדברים: מכיוון שלדברי הכל שבת זמן תפילין, הרי שמותר להניח בשבת זוג תפילין כדי להצילו. אבל זוג נוסף אין להניח, שכן אין רגילים להניחו בחול, והרי הוא כמשאוי בשבת. אולם למאן דאמר מצוות אינן צריכות כוונה, הרי שכשאדם מניח זוג תפילין נוסף הוא מקיים גם בו את חובת המצווה, וממילא הנחה זו אינה נחשבת כמשאוי ומותר להציל גם זה. רש"י ביקש לפרש הצעה זו בעזרת היסוד 'בל תוסיף' המופיע רק להלן. לדעתו, תנא קמא סובר שמצוות צריכות כוונה, ולפיכך, כדי להציל את התפילין חייב המציל להתכוון לצאת ידי חובת המצווה, שאם לא כן ייחשבו התפילין כמשאוי, ומניחן יעבור על איסור הוצאה. ברם אם יניח יותר מזוג אחד הוא יעבור על איסור בל תוסיף, שהרי התכוון לצאת ידי חובת מצוות תפילין בכל אחד מזוגות התפילין! ואילו רבן גמליאל סובר שמצוות אינן צריכות כוונה, ולפיכך מותר לאדם להציל אפילו שני זוגות תפילין, שהרי הוא אינו מתכוון לצאת בהם ידי חובה וממילא הוא אינו עובר על איסור בל תוסיף.

דא עקא – כפי שטען רש"י עצמו – פירוש זה קשה ביותר, שכן לשיטת רבן גמליאל, המציל אינו מתכוון לצאת ידי חובת מצוות תפילין, וממילא הן כמשאוי עליו ואין היתר להוציאן בשבת! רש"י נאלץ אפוא לתקן את הפירוש³⁷ ולהפוך את היצירות: דווקא תנא קמא הוא הסובר שמצוות אינן צריכות כוונה ורבן גמליאל סובר ההפך. לפי פירושו המחודש של רש"י, לדברי הכל תפילין נחשבות כתכשיט ולא כמשאוי, ונקודת המחלוקת היא זו: תנא קמא סובר שמצוות אינן צריכות כוונה, ולכן, כיוון ששבת זמן תפילין, ממילא אין להניח יותר מזוג תפילין אחד, שכן אם יניח אדם זוג נוסף, יעבור גם ללא כוונה על איסור בל תוסיף. ואילו רבן גמליאל סובר שמצוות צריכות כוונה, וממילא, כל זמן שלא נתכוון האדם לצאת ידי חובת המצווה, אפילו יניח שני זוגות תפילין לא יעבור על איסור בל תוסיף.³⁸

היכולת להפוך את הפירוש הבסיסי שאותו הכיר רש"י ולטעון בניגוד לפירוש המקורי, שדווקא תנא קמא הוא הסובר שמצוות אינן צריכות כוונה ואילו רבן גמליאל סובר ההפך, מעידה על כך

35 לכן נראה שאין צורך לקבל את פירושו השני של רש"י, המטרים את האלמנט 'בל תוסיף' המופיע במפורש רק בהצעה השלישית. לדברי רש"י, למאן דאמר שבת זמן תפילין, "אתי איסור בל תוסיף ומשוי עליה כמשאוי". לכל העניין ראו תוספות (צה ע"ב ד"ה אי); מהרש"א (צה ע"ב, טז ע"א ד"ה בפרש"י); גאון יעקב (צה ע"ב ד"ה אי, עמ' שעו); רש"י ברוידא, עמ' קנו, הערות 30, 32.

36 צה ע"ב ד"ה תנא קמא סבר. השוו: שם, ד"ה אי קסבר שבת.

37 מסתבר שאת ההסבר הראשון מצא רש"י בפירוש התלמוד מבית מדרשם של רבינו גרשום מאור הגולה ותלמידיו, פירוש שהיה מונח לפניו. על יחסו של רש"י לפירושים שקדמו לו ועל חידושי העצמאיים ראו פרנקל, רש"י, עמ' 1-2.

38 צה ע"ב ד"ה ת"ק סבר מצוות. פירוש זה נזכר גם בדברי ראשונים אחרים: רשב"א (צה ע"ב ד"ה והכא בשבת זמן תפילין, עמ' תקצב); ריטב"א (צה ע"ב ד"ה ואי בעית אימא דכ"ע, עמ' תתנט).

שבפני רש"י עמדה גירסא אמורפית מעין זו שבענף או: "מר סבר מצות צריכות כוונה ומר סבר לא בעי כוונה". בדברי המאירי בחידושו מפורש כן: "... כך פירש ר"ש ז"ל לפי גרסת הספרים שגורסי' בהם מר סבר לצאת בעי כונה ומר סבר לצאת לא בעי כונה..." (עמ' קנז). אולם הסברו השני של רש"י נפתח במילים: "ונראה לי דהכי גרסינן"³⁹, ומכאן עולה שעמדה בפניו גירסא מפורשת שאותה ביקש לשנות.⁴⁰ מכל מקום, בענף מד התנייני מצוי נוסח המתאים לפירושו של רש"י ושאוּלי נוצר בהשראתו: "תנא קמ' סבר לצאת לא בעי כוונה, ור"ג סבר לצאת בעי כוונה".

(א) [2] <ג> ואיבעית אימא דכולי עלמא לצאת לא בעי כוונה והכא בלעבור משום בל תוסף בעי כוונה...

לפי האפשרות השלישית, הכל סוברים ששבת זמן תפילין, וכן שאין צורך בכוונה מיוחדת כדי לצאת ידי חובת המצווה. נקודת המחלוקת היא האם יש צורך בכוונה לעבור על איסור בל תוסף. לפי שיטת תנא קמא, שגם ללא כוונה מיוחדת עוברים על איסור בל תוסף, אין להניח שני זוגות שהרי בכך יעבור המציל על איסור זה. ואילו לדעת רבן גמליאל, גם אם יניח המציל שני זוגות תפילין הוא לא יעבור על איסור בל תוסף שכן הוא אינו מתכוון לכך.⁴¹

(א) [2] <ד> ואיבעית אימא... דכולי עלמא שבת לאו זמן תפילין הוא והכא בלעבור שלא בזמן

לפי ההצעה הרביעית, הכל מסכימים על כך ששבת לאו זמן תפילין, אולם הם נחלקים בשאלה אם עוברים על איסור בל תוסף שלא בזמן המצווה. לדברי הכל התירו להציל זוג תפילין אחד דרך מלבוש, אבל מאחר שלדעת תנא קמא עוברים על איסור בל תוסף גם שלא בזמן המצווה, אין להתיר הכנסת זוג שני.

(א) [3] אי הכי לר' מאיר חד זוג נמי לא... אלא מחוורתא כדשנין מעיקרא

כנגד ההצעה הרביעית הועלתה קושיא כפולה: "אי הכי, לר' מאיר חד זוג נמי לא! ועוד, הישן בשמיני בסוכה ילקה!". בעקבות קושיא זו חוזרים בעלי הגמרא להסבר שנאמר מעיקרא. הביטוי 'מעיקרא' מרמז על כך שלא מדובר בדחיית ההסבר האחרון בלבד, שכן קשה לכנות את כל שלושת ההסברים הראשונים 'כדשנין מעיקרא'. מסתבר יותר שהביטוי 'כדשנין מעיקרא' מכוון להסבר הראשון שהועלה ב-[ג]1], וכפי שטען ר' יום טוב הלר מעיקרא: "דהך מחוורתא דקאמר בגמרא היינו לשנויי מאי דס"ד דפליגי בדרב שמואל בר רב יצחק דאמר מקום יש בראש שראוי להניח בו שני תפילין וכו' דת"ק לית לי דרב שמואל בר ר"י ור"ג אית ליה... ולדחות כל הני שנויי אמרינן מחוורתא כו".⁴² אולם למסקנה הכריע בעל תוספות יום טוב שיש לדחות

39 בכ"י אוקספורד: "ונראה לי דהג" וקרוב לו בכ"י מינכן: "ונראה לי דגרס' הכי". אמנם בכ"י פאריס איתא: "ונראה לי דלהכי גרסי". אולם קשה להסיק מניסוח זה, שכן המשכו של המשפט בכ"י פאריס משובש (חסרות בו המילים "תנא קמא סבר") ואפשר שגם בתחילתו נפלה טעות סופר קלה.

40 רבינו תם העיר על נדוהו של זקנו: "כי גם רבנו שלמה אם הגיה גירסא — בפירושו הגיה. אבל בספרו לא הגיה. כי אם שותי מימיו הגיהו על פי פירושו אשר לא מלאו לבו לעשות כן בחייו, זולתי במסכת זבחים לבודה. ובדקתי [ומצאתי] בספרים שלו כי לא הגיהו מכתבת ידו..." (ספר הישר, החידושים, הקדמה, עמ' 9). על הגהותיו של רש"י לנוסח התלמוד ראו שפיגל, עמודים — הגהות, עמ' 136–139, 141–145.

41 רש"י (צו ע"א ד"ה ואיבעית אימא) פירש: "ולרבן גמליאל אי לא מכוון למצוה — לא עבר". אבל רבינו חננאל (צו ע"א ד"ה איכא דאמרי, עמ' רט) כתב: "ור"ג סבר אינו עובר עד שיתכוון לעבור"; ועיינו מה שכתב המהדיר, שם, הערה 20.

42 תוספות יום טוב (י א, ד"ה מכניסן זוג זוג), והשוו: מרכבת המשנה הלכות שבת יט כג, עמ' קמו.

פרשנות זו. יש מן הדוחק באפשרות המקורית שהציע, שהרי מבחינה לוגית אין מקום לבטל את כל ארבע האפשרויות רק משום שהאפשרות הרביעית נדחתה. ברם ייתכן שאין כאן אלא טיעון רטורי,⁴³ ושבכל הגמרא ביקש להפריך את הטיעון ש'כולי עלמא אית להו דרב שמואל' באמצעות העלאת מספר אפשרויות המתאימות לטיעון, ובסופו של דבר להפריך את האפשרות האחרונה בצורה משמעותית⁴⁴ כדי כך שהלומד יחוש שכל הטיעון נפל. בקובענו את תרשים הסוגיא העדפנו פרשנות זו, המציגה את חלק (ג) [3] כמתייחס לכל הטיעונים שהובאו ב'-(ג) [2] ומפריכם, ולא רק לזה שנזכר ב'-(ג) [2]>ד.

ברם פרשנים אחרים קראו את הסוגיא בצורה שונה. לדעת הריטב"א, דחיית הגמרא אינה אלא כנגד האפשרות הרביעית, ולמסקנה חולקים התנאים "בחד מאידך אוקמת" (צו ע"א ד"ה אלא מחוורתא כדשנינן מעיקרא, עמ' תתס). שונה מאוד גישתו של רש"י, שכתב ש'מעיקרא' מכוון כלפי האפשרות הראשונה: "בשבת זמן ולא זמן תפילין קא מיפלגי" (צו ע"א ד"ה מחוורתא כדשנינן מעיקרא). לדעתו, דחיית הגמרא אינה מכוונת כנגד האפשרות הרביעית בלבד אלא כנגד שלוש האפשרויות האחרונות. סברה זו קשה ביותר, וכבר תמה הרש"ש: "לא ידעתי מה הכריחו לפרש דלאפוקי גם שני שנויי האמצעים קאתי. דהלא גם עלייהו ליכא פירכא!" (כב ע"א ד"ה רש"י ד"ה מחוורתא [בפתיחת ראשי התיבות]). ברם מסתברת דעתו של ר"ד הלבני שרש"י "פירש כאן כן כדי להתאים מ"ש הגמרא אחר כך: 'ומאן שמעת ליה' וכו'" (עמ' רמו, הערה 2). רש"י ביקש לקשר בין שתי הסוגיות, סוגיא זו והסוגיא הבאה, וטען שהסוגיא הבאה היא המשך ישיר של סוגייתנו, ובה מתברר "ומאן תנא דשמעת ליה שבת זמן תפילין, דתוקים מתניתין אליביה" (צו ע"א ד"ה ומאן). רש"י פירש אפוא את מסקנת סוגייתנו בהתאם לשאלת הפתיחה של הסוגיא הבאה, ובכך נעסוק להלן בפירוש הסוגיא הבאה.

43 על טיעונים הניצבים לכאורה על מישור לוגי אך לאמתו של דבר עומדים על מישור רטורי ראו מוסקוביץ, המשגה, עמ' 268-269, ובהערות השוליים שם.

44 מההצעה הרביעית משתמע שקיים איסור כל תוסף בזמן, דבר שלדעת המקשה (וכנראה גם לדעת הקורא) נראה בלתי אפשרי ומופרך לחלוטין. הקושיא השנייה היא קושייתו של אביי על רבה (כצ"ל) בסוף הדיון בראש השנה כח ע"ב על השאלה אם מצוות צריכות כוונה. מהדיון שם עולה לכאורה שלשית שני האמוראים אין עוברים על איסור כל תוסף התלוי בזמן. ישנו גם ספק אם במשנת התנאים קיים מושג של כל תוסף בזמן. עיינו ספרי דברים ראה פב (עמ' 148) ובהערות 4-7 שם, המפנות למקבילות. ובכל זאת, על שיטות הראשונים והאחרונים באיסור כל תוסף בזמן ראו: אנציקלופדיה תלמודית, ערך כל תוסף (ג), עמ' שכו-שכז).